

Solas rike - ikkje berre palass og tempel¹

Av Reinert Skumsnes² og Anders Bettum³

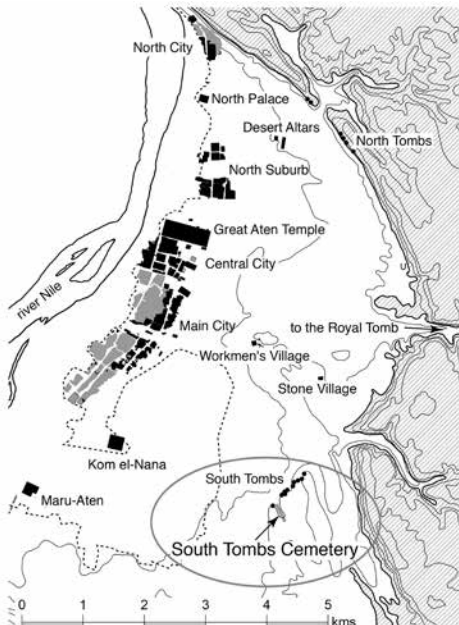
Sommaren 1975 slo Nasjonalgalleriet i Oslo alle utstillingsrekordar med utstillinga ”Solens rike - Akhnaton - Nefertiti - Tut-Ank-Amon”. Vandreutstillinga med gjenstandar frå egyptiske museum besto av skulpturar og andre meisterverk knytt til kongefamilien under Amarna-perioden i Det gamle Egypt. 40 år seinare er Noreg igjen involvert i denne unike fasen av verds historia. I våre dagar er det derimot ikkje kongefamilie og gudar som står i sentrum for forskarane si interesse, men snarare heilt vanlege folk, og korleis dei levde og døde i Solas rike, eller Akhetaten, som var det egyptiske namnet på den kortlevde hovudstaden til farao Akhenaten. To nordmenn deltar i utgravingane som leiast av Barry Kemp og Anna Stevens frå Cambridge University, og dermed er dette eit av dei største norske bidraga til egyptisk arkeologi sidan UNESCO-aksjonen under bygginga av Aswandammen på 1960-tallet.

Amarna, også kjent som Tell el-Amarna, er det moderne namnet på eit arkeologisk område (10 x 5 km) som primært består av restane etter byen Akhetaten (av gamalegyptisk: (solguden) Aten sin horisont) lokalisert på den austlege elvebreidda av Nilen i provinser Minya (sjå figur 1 & 2), omtrent midt mellom moderne Kairo og Luxor. Arkeologiske utgravingar har funne stad i Tell el-Amarna sidan 1892, og frå 1977 har desse i all hovudsak vart i regi av professor Barry Kemp (University of Cambridge) og Egypt Exploration Society. Arkeologisk er byen unik fordi den vart bygd og fråflytta i løpet av 20 år, og framleis er bevart under konserverande lag av sand og grus.

Amarna-perioden strekk seg over eit tidsrom på kring 20 år frå ca. 1353 til ca. 1324 før vår tidsrekning (Hornung et al. 2006:492-493). Perioden er karakterisert ved politiske, sosiale og religiøse omveltingar: kongen Akhenaten (1353-1336 fvt.) bygde ein ny hovudstad, og med stort og smått skal byen ha husa så mykje som 20.000-50.000 innbyggjarar (Kemp 2012b:272), ein skikkelig storby på denne tida. Det var strategiske grunnar til å flytte hovudstaden, blant anna internasjonale storpolitikk. Det er også hevda å vera del av eit oppgjær med eit mektig presteskap i Teben, ved moderne Luxor (van Dijk 2000:277-278). Sistnemnde er karakterisert som ein religiøs revolusjon med innføring av

Figur 1: Bilete av det arkeologiske området Tell el-Amarna, tatt frå nord mot sør. South Tombs Cemetery er mellom dei lågare fjellkjedene på den andre sida av sletta meir eller mindre mitt i bilete. På bilete kan ein også sjå korleis den moderne busettinga veks seg utover dei arkeologiske områda. Foto av Reinert Skumsnes.

Figur 2: Kart over det arkeologiske området Tell el-Amarna med South Tombs Cemetery inne på sletta i den sørlege enden. Laga av B. Kemp. Attgjeve med løyve frå The Amarna Project.

monoteisme: solguden Aten vart dyrka gjennom kongen Akhenaten og dronninga Nefertiti. Det var berre desse to som hadde direkte tilgang til guden (Assmann 2001:216; Stevens 2004), og slik kan ein sjå eit forsøk på å konsolidere makt. Amarna-perioden var derimot kortvarig: I løpet av regjeringstida til kongen Tutankhaten, som seinare skifta namn til Tutankhamun (?-1324 fvt.), vart Akhetaten fråflytta, og polyteisme og særleg den tidlegare populære Amon-kulten kunne vokse til nye høgder (Dodson 2009).

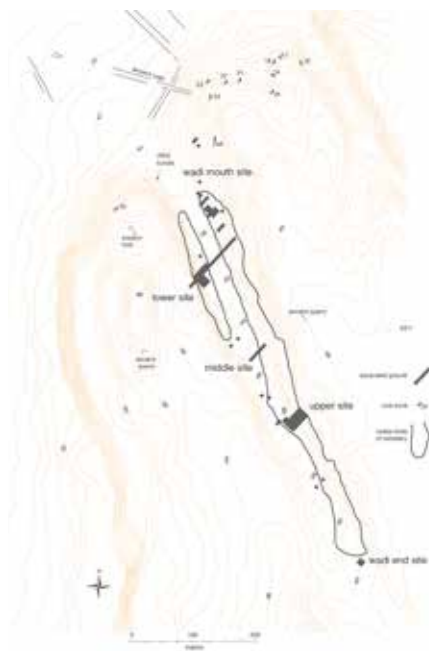
Ein gravplass for vanlege folk i Tell el-Amarna (RS)

I tidsperioden 2001 til 2005 fann ein ved hjelp av grundige GPS undersøkingar fleire gravområde nord og sør for byen (Kemp

Figur 3: Bilete over dalføre slik det arkeologiske området South Tombs Cemetery såg ut i forkant av utgravingane. Bilete er tatt over dalen frå den vestlege sida i søraustleg retning (vekk frå byen). Attgjeve med løyve frå The Amarna Project.

2001:17-20; 2003:11, figur 1; 2005:22-23). Det mest betydelege av desse gravområda er den såkalla South Tombs Cemetery som strekk seg frå dei sørlege klippegravene og kring 400 meter oppover eit dalføre i søraustleg retning (Kemp 2013: 2). I tidsperioden 2006 til 2013 vart det gjort fem arkeologiske utsnitt (Øvre endefelt, Øvre delfelt, Mellomste delfelt, Nedre delfelt og Dalmunningsfelt) på til saman kring 1550 m² i dette området (sjå figur 1 - 4). Samla har dette avdekka gravplassen til kring 400 individ (Kemp 2014: 18), og tettleiken av graver i dei fem utsnitta tyder på at fleire tusen individ kan vera gravlagt på heile gravplassen (Kemp, et al. 2013: 67). Funna gir ny informasjon om ein periode prega av store politiske, sosiale og religiøse omveltingar.

Figur 4: Kart over dalføre South Tombs Cemetery. Legg også merke til elitegravene på begge sider av dalmunninga (mot nord). Laga av B. Kemp/A. Stevens, basert på bakgrunnskart av H. Fenwick. Attgjeve med løyve frå The Amarna Project.

Figur 5: På bilete til venstre ser ein korleis gravene kunne vera markert med steinar på overflata. Bilete til høgre er den same grava, og visar ei intakt barnegrav (Ind. 133), der den døde er dekkja av det som gjenstår etter ei strå-/sivmatte. Ein kan også sjå tydelege festetau og det som sannsynlegvis var ein løfte-/bærehank på midten. Attgjeve med løyve frå The Amarna Project.

Denne artikkelen kjem til å skissere opp desse funna med fokus på gravpraksis, gravtjuveri og helsetilstand. I del to av denne teksten analyserer dessutan Anders Bettum dekorasjonsprogramma på nokre av kistene som er funne på denne gravplassen. Det er særleg interessant å sjå korleis desse funna står i forhold til, og til dels motstrider tidlegare kunnskap.

Kunnskap om liv og død til *vanlege folk* har lenge vore ei gåte for arkeologar (Baines og Lacovara 2002). Dette fordi ein stor del av vår kunnskap om det gamle Egypt kjem frå elitegraver. Dette er store og vakkert utsmykka gravkammer som har kravd store

ressursar å utforme. Dessutan har representasjonar av jordbruk, husdyrhald og ikkje minst overfylte offerbord gitt inntrykk av at livet i Akhetaten var eit liv av overflod og velstand (Davies 1903-1908). Ein har også fått inntrykk av eit styrka og til dels ein-sidedig fokus på kongefamilie og guden Aten (monoteisme) framfor privatfamilien (som var praksis i dei andre periodane) og dei mange andre gudane i det egyptiske panteonet (Assmann 2001: 198-218; Hornung 1982: 244-250). Her er det ikkje berre verd å merke seg at det er snakk om elitegraver, men også at tekst og visuelle representasjonar ofte framstiller eit symbolsk ideal snarare enn det som var realiteten (Baines 2007: 14-29). Seinare arkeolo-

giske utgravingar tyder derimot på at familie og polyteisme framleis stod sterkt (Stevens 2006; 2015), og dessutan at ikkje alle fekk del i imperiet sine gode.

Gravpraksis

Dei fleste gravene ved South Tombs Cemetery er enkeltgraver, som ligg tett, gjerne i klynger, og er avlange, ovale eller rektangulære groper i sanden. Ein reknar med at gravene i utgangspunktet var markert med gravsteiner (steler), samlingar av steinar (sjå figur 5) og/eller potteskår frå krukker som opphavleg var fylt med matoffer og/eller var del av eit potteknuingsritual. På grunn av erosjon og gravtjuveri er det derimot lite av dette som har overlevd intakt. Topografien i dalen verkar å vera avgjerande for gravene si retning: gravene som er på flatmark er på langs (parallell med dalen), medan gravene i dalsidene er på tvers med hovudet øvst (Kemp et al. 2013: 67). Djupna på gravene varierer ned til halvannen meter (Dabbs og Zabecki 2014: 225), men betydeleg erosjon gjer det umogleg å estimere nøyaktig.

Gravene er groper i sanden, og dei fleste individa er gravlagt medan dei ligg utstrekt på ryggen. Dei er som regel surra i lin som er trekt i harpiks, og plassert i ein form for *beholdar* som sannsynlegvis var meint for å transportere og bevare den døde. I dei fleste tilfella er det snakk om ei matte bestående av diverse siv og strå, men også pinnar, greiner og/eller blad frå palme og tamarisk tre, og gjerne i fleire lag og av ulike kvalitetar. Matta var sylindforma kring den døde, festa med tau og inkluderte ofte hankar til løfting og bæring (sjå figur 5 og 6). Ein har også funne ei grav bygd med murstein, ei anna med potteskår, samt fleire leire- og trekister, men dette er relativt sjeldan (Stevens, under føre-

buing). Det er også funne noko gravgods: langt det meste er restar etter krukker og fat, som sannsynlegvis har vore brukt til å oppbevare mat og drikke. Det er også eksempel på personelege eigedomar som amulettar og/eller smykke som er funne på kroppen, eller mellom laga av lin som kroppen sannsynlegvis var surra inn i. Ein amulett i høgre hand verkar å vera eit tilbakevendande mønster av symbolsk karakter. Ein har funne kosmetiske gjenstandar som speglar, kolstiftar og små behaldarar (Kemp et al. 2013:67-68). Likevel er det verd å merke seg at mange av dei intakte gravene er utan gravgods, så det kan her vera snakk om unntaka, snarare enn regelen.

Det er vesentleg å merke seg at gravplassane til vanlege folk er på sletta (i dalføra) nedanfor eliten sine meir storslagne klippegraver (sjå figur 4). Dette samsvarar med busettingsmønsteret i byen der dei mindre husa (til klientane) ser ut til å ha omringa dei større palassa til eliten (Frood 2014:474; Kemp 2012b:163-166; Kemp og Stevens 2010:473-516), som slik antyder at familie, og ikkje minst patron-klient-forhold kan ha vore sentrale også for val av gravplass. Vidare kan variablar mellom dei ulike gravene tolkast som sosiale markørar: det har vore føreslått at South Tombs Cemetery inneheld heile spekteret av det egyptiske samfunnet (med unntak av kongelege og den øvste elite). Dersom ein følgjer ein slik tankegang, tyder kister og gravgods på høgare sosial status, medan enkle graver utan gravgods, og gjerne med fleire individ i same grav, tyder på lågare sosial status. Av dei tre utsnitte er det Nedre delfelt som har høgst frekvens av kister og gravgods. Denne delen er dessutan meir organisert enn dei to andre (fordeling og gravretning). Derimot utgjer ein betydeleg del av gravene

Figur 6: Det øvre bilete visar ein intakt overkropp av ei vaksen kvinne (Ind. 176). Hovudet er vendt mot venstre, liggjande oppå restane av ei siv-/pinnematte i relativ god stand. Ein kan også sjå restar av tekstil trekt i harpiks på kroppen. På hovudet kan ein sjå hår og det som kanskje er ei såkalla ungdomsflette. Ein kan skimte restar etter festetau på kantane av matta. Bilete nede til venstre visar ei typisk intakt grav der den døde (Ind. 121) er gravlagt liggjande ustrakt på ryggen, rulla i ei sylindforma siv-/pinnematte. Bilete nede til høgre er ei typisk forstyrra grav, der den nedre del av kroppen (frå bekken og nedover) til den døde (Ind. 125) er intakt. På den nedre delen kan ein også sjå restane av siv-/pinnematta. Når det gjeld overkroppen, kan ein sjå korleis skinn har beskytta rygg-rad og skulderblad slik at dei framleis er delvis intakt. Resten av overkroppen er spreidd utover etter gravtjuvar sine plyndringar. Atgjeve med løyve frå The Amarna Project.

ved Øvre delfelt graver der to eller fleire individ er gravlagt saman, og gjerne på magen med fjeset ned, som om dødsfall har råka fleire samstundes, og gravlegginga har gått hastig og kaotisk for seg (Dabbs og Zabecki 2014:223-233).

Gravtjuveri

Utgravingane visar at tjuveri har skjedd på fleire tidspunkt: like etter gravlegginga, seinare i antikken og mellomalderen, og så seint som i løpet av dei siste 50 åra. Det er eit betydeleg tal av gravene som er endevendt av tjuvar (over 80 prosent av Øvre og Nedre delfelt). Ein finn beinrestar og gravgods om ein annan, og gjerne der det ikkje skal vera (sjå figur 6). Likevel er det verdt å merke seg at eit betydeleg tal individ frå dei plyndra gravene er funne meir eller mindre fullstendig artikulerte, også når dei er utanfor sjølve grava. Dette tyder på at plyndringa skjedde medan skinn framleis heldt beina saman (Dabbs og Zabecki 2014:238), altså kort tid etter gravleggingstidspunktet.

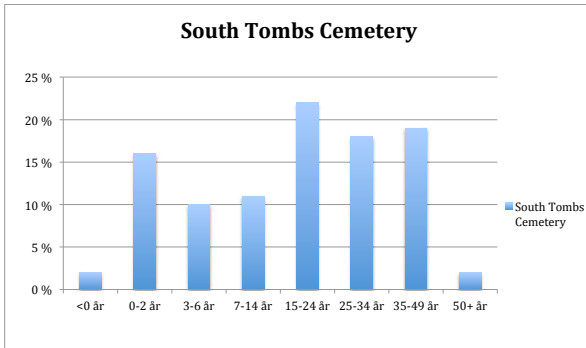
Det har vore føreslått at den tidlege plyndringa skuldast Amarna si korte levetid, og praksisen med å minnst dei døde over generasjonar. Eliten ser ut til å ha tatt med seg sine avdøde slektningar, samt bygd nye gravkammer i nærleiken av ny bustad (beinrestar er ikkje funne i nokon av elite gravkammera i Amarna, og fleire har to gravkammer: Akhetaten og Teben/Sakkara). Folk flest hadde derimot ikkje midlar til å påkoste enda ei grav, og teorien er difor at desse heller tok med seg personlege gjenstandar som minne om sine døde familiemedlemar (Dabbs og Zabecki 2014:238-243). Denne teorien er ikkje uproblematisk, jamfør kroppen si rolle i det gamalegyptiske verdsbiletet. Likevel veit me at gjenbruk av gravgods førekom (Cooney

2015), og teorien kan difor ikkje avvisast. Det ein med relativ tryggleik kan seie er at dei første tjuvane visste kva dei var ute etter, og ikkje minst kor dei ville finne det. Dette peikar i retning av familie, eller andre som var med under gravlegginga, og at desse var meir opptatt av verdslege gode enn religiøs overtyding. Eventuelt var gravtjuveri (økonomisk) naudsynt når vanlege folk skulle flytte frå Amarna og etablere seg på ein ny stad?

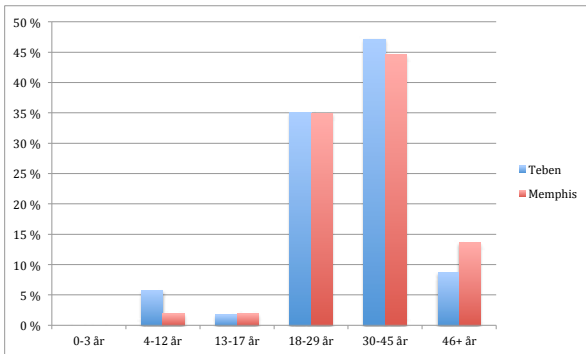
Helsetilstand

Nærare analysar av beinrestane frå South Tombs Cemetery har gitt interessant kunnskap, og kan sei noko om mangfaldet i befolkninga i det gamle Egypt. Spørsmål ein gjerne stiller er gjennomsnittleg levealder, mortalitet i ulike aldersgrupper, konsekvensar av livsstil på levealder, og ikkje minst variasjonar over tid og stad. Før me går vidare er det derimot viktig å påpeike at denne type av analysar ikkje er uproblematisk, og i dette tilfellet er det særleg gjennomsnittsalder ved død, kjønn og alder, og generell helsetilstand som er problematisk. Dette er ikkje minst fordi samanliknbart materiale er svært avgrensa (kva var normalen?), feilkjelder ved vurdering av kjønn og alder, samt at mange sjukdomar ikkje visar/har fått nok tid til å sette spor etter seg på skjelettet (Zakrzewski 2015).

Den vanlegaste måten å framstille slike analysar på er gjennom ein såkalla populasjonsprofil, det vil sei ein kurve som framstiller ein populasjon sin alder-ved-død i aldersintervall. Samanliknbart materiale tyder på at dei første leveåra har høg mortalitet på opp mot 50 prosent (Strouhal et al. 2014:186). Dersom ein overlev desse første risikofylte åra aukar derimot sjansane for eit lengre liv

Figur 7a: Søylediagram viser førebels aldersfordeling ved død på individa i materialet frå South Tombs Cemetery. Basert på Dabbs et al. 2015, fig 3. Laga av Reinert Skumsnes.

Figur 7b: Søylediagram viser aldersfordeling ved død på individa i materiale frå Teben og Memphis. Basert på Buzon 2006, table 2. Laga av Reinert Skumsnes

(Zakrzewski 2015: 4). Frå cirka fem års alder er difor mortalitet stabil låg fram til fruktbar alder, då kvinner har høgare frekvens av død i forbindelse med barsel, samt at arbeidsmengder med påfølgjande skadar aukar (blant både menn og kvinner). Mange dør som kjent i løpet av dei første leveåra, og dette trekk gjennomsnittleg levealder ned til like over 20 år. Det er derimot eksempel på individ som vart langt eldre, og dersom ein ser vekk frå dei som dør tidleg vert gjennomsnittleg levealder ein stad mellom 30 og 40 år (Frood 2014:487), og sannsynlegvis noko lågare for kvinner enn menn (Janssen og Janssen 2007; Strouhal et al. 2014:172). Ein direkte konsekvens av så kort levetid er dessutan at meir enn to generasjonar sjeldan overlappa kvarandre.

Sjølv om dei endelege tala frå South Tombs Cemetery ikkje er ferdige, tyder førebels analysar (Dabbs et al. 2015:48-50, figur 3) på at aldersfordelinga ved død ikkje følgjer den ovanfor nemnte normalen, men snarare råka alle aldrar (sjå figur 7). Meir spesifikt kan ein seie at South Tombs Cemetery ikkje ser ut til å ha vore ein gravplass for den lågaste aldersgruppa (<0 år). Den neste aldersgruppa (0-2 år) er også lågare enn anna samanliknbart materiale. Avviket er særleg i augefallande på aldersgruppa 3-14 år, som normalt er rekna for å ha låg mortalitet. I materialet frå South Tombs Cemetery utgjør denne gruppa over 20 prosent av det totale talet. Dersom ein legg til den neste aldersgruppa (15-24 år) kjem ein over 40 prosent. Det er sjølvsagt mogleg at denne gravplassen

var særleg tiltenkt denne mellomste aldersgruppa, men dette forklarar uansett ikkje kvifor alle aldersgrupper likevel er representert. Difor kan ein ikkje anna enn å undre seg: kvifor er det så mange individ frå den mellomste aldersgruppa som er gravlagt ved South Tombs Cemetery?

Sjukdom er det første naturlege alternativet, og ganske riktig er pestliknande sjukdomar kjent frå kommunikasjon mellom kongen i Egypt og dei ulike andre herskarane i Midtausten på denne tida. Denne kommunikasjonen er kjent under namnet Amarnabrev, ei brevsamling funne i palassarkiva i Amarna på slutten av 1800-talet: I eit brev frå Burnaburiash (kongen av Babylon) til Akhenaten vert det snakka om ei (sannsynlegvis kongeleg egyptisk) kvinne som er død av pest (Rainey 2015, AE11:9-15); I eit anna brev til kongen av Egypt, forklarar kongen av Alasha at han ikkje kan sende kobber som avtalt fordi ein pest («*the hand of Nergal*») er i landet hans, og har tatt livet av mange menn, inkludert alle gruvearbeidarane hans. Seinare i same brev gjentar kongen av Alasha at »pesten er i landet mitt og i mitt eige hus er ei av mine yngre koner død' (Rainey 2015:18, EA35:10-15, 35-39); I eit siste brev, som er frå ein general til sonen Rib-Hadda, seier generalen at han ikkje vil tillate menn frå byen Sumer inngang til sin eigen by. Han forklarar at det er ein pest i byen Sumer, men at han ikkje veit kor vidt den spreiar seg blant menneske eller esel (Rainey 2015:A96:7-17). Pestsjukdom er altså antyda både i og utanfor Egypt sine landegrensar. Med tanke på auka grad av mobilitet (særleg blant handelsfolk, statsutsendingar og militære) er det vel naturleg at også sjukdomar fann vegen over landegrensene.

Det er vanskeleg å spore konkrete sjukdomar gjennom beinanalysar. Derimot tyder nærare analysar av materialet frå South Tombs Cemetery på mangelfullt kosthald, stress- og belastningsskadar, valdsrelaterte skadar, og ikkje minst kombinasjonar av dei ulike. Når det gjeld *mangelfullt kosthald* viser materialet betydelege mengder forsinka vekst (sjå figur 8), og nokre former for skjelettlejonar (former for porøsitet) ser ut til å ha vore svært vanlege (*cribria orbitalia* 42,7 prosent), og andre (*porotic hyperostosis* 2,9 prosent, skjørbuk 5,2 prosent) ser ut til å ha vore mindre vanlege (Kemp et al. 2013:tabell 1). Forsinka vekst og skjelettlejonar indikerer særleg anemi, det vil sei mangelfullt opptak av jern, vitamin C og D. Analysane indikerer også betydelege *symptom på stress* over tid (*spinal osteophytes* 47,4 prosent), og desse skal ikkje primært vera relatert til hormonforandringar (Dabbs et al. 2015:48-50). Her er det snarare snakk om arbeids- og belastningsrelaterte skadar. Dette fordi det totale talet på konkrete *belastningsskadar* er eksepsjonelt høgt: 67,4 prosent av alle vaksne har ei eller anna form for skade som er påført før død. Meir spesifikt har mange skadar på ryggsøyla (kompresjonsfrakturar 37,4 prosent, *spondylosis* 28,3 prosent, degenerative leddsjukdomar 56,7 prosent) (Dabbs, et al. 2014, 234-236), medan færre har skadar andre stadar på kroppen (armskadar 13,8 prosent, beinskadar 7,3 prosent). Konkrete eksempel på *valdsrelaterte skadar* er berre på 5,6 prosent og er slik mykje lågare enn forventa (Dabbs et al. 2015:48-50).

Det er interessant å merke seg at forskjellar basert på kjønn (og alder) totalt sett er små i materialet. Dette tyder på at menn og kvinner, gutar og jenter, som vart gravlagt i South Tombs Cemetery, levde under til-

Figur 8: På dette bilete kan ein sjå det høgre lårbeinet til to forskjellige gutar på 8 ½ år. Det venstre viser 'normal' vekst, medan det høgre viser forsinka vekst som er eit typisk trekk ved South Tombs Cemetery (eit gjennomsnittleg mannleg lårbein frå South Tombs Cemetery er tett på 2 cm kortare enn anna samanliknbart materiale). Aldersbestemming er gjort med utgangspunkt i tannutvikling i underkjeve. Attgjeve med løve frå The Amarna Project.

nærma like kår: dei hadde same arbeidsoppgåver, og var generelt utsett for dei same påkjenningane. Mykje tyder på at realiteten i Akhetaten langt frå var slik dei visuelle representasjonane i gravkammera til eliten har gitt inntrykk av. Trass noko variasjon i gravpraksis tydar funna på at folk flest har levd enkle, men svært krevjande liv: Lite gravgods, samt gravtjuveri utført av familie eller venner, tyder på at folk hadde få materielle ting, og at livet var fattigsleg. Kosthaldet ser ut til å ha vore ein-sidig og mangelfullt, og arbeidsmengdene ser ut til å ha vore store frå ung alder. Kanskje var pestsjukdomar delaktig i å skape dette bilete? Kanskje var ikkje jorda

kring Amarna særleg godt egna til matproduksjon? Og kanskje kan ein sette det høge talet på ryggskader i samanheng med bygginga av ein ny hovudstad? Det er ikkje utenkeleg at innføringa av *talatat*-blokka (ei 52,5x25 cm steinblokk på cirka 70 kg som ein person aleine kunne bera) som nytt standardisert byggjemateriale (Kemp 2012b:59-69; Kemp et al. 2013:73) har mykje av skulda her. Likevel må ein bare konstatere på noverande tidspunkt at det er fleire spørsmål enn svar, og ein kan berre håpe at endelege analysar, samt pågåande utgravingar ved North Tombs Cemetery kan bidra med informasjon som kan kaste nytt lys på funna som her er skissert frå South Tombs Cemetery.

Kistene fra South Tombs Cemetery – unike bidrag til historien (AB)

Helt siden utgravingene startet i 2006 har det blitt funnet spor etter kister i South Tombs Cemetery, og nye kistefragmenter dukket opp jevnt og trutt frem til utgravingene ble avsluttet i 2013. Kister utgjør et spennende arkeologisk materiale fordi de ofte er malt med bilder og tekster som kan inneholde den dodes navn, titler og slektskap. De gir også viktig informasjon om religiøs tro og praksis, og demonstrerer kunst- og håndverkstradisjoner. Sist men ikke minst er kistene verdifulle museumsobjekter, fordi de i tillegg til sin vakre dekor ofte var formet som et menneske, og bokstavelig talt gir fortiden et ansikt. De kalles derfor *antropoide kister*. Tusenvis av slike kister har blitt funnet i Egypt, og de er i dag å finne i museer over hele verden. Også her i Norge finnes egyptiske kister ved flere museer. Noen av kistene som er funnet i South Tombs Cemetery i Amarna de senere år er imidlertid helt spesielle. Tilsvarende finnes ikke i noe museum.

Kister var generelt et elitefenomen. Faraos hadde et guddommelig mandat i opprettholdelsen og utviklingen av det egyptiske riket. I praksis krevde dette en omfattende administrasjon bestående av skrivere, håndverkere, militære, prester osv. som fungerte som faraos forlengede arm ut i distriktene. Det var særlig denne embetsstanden og deres familier som hadde mulighet til å ta del i den overdådige gravkulturen, bestående av dekorerte graver, dødebøker, kister og annen gravutrustning. Dekoren man finner på kistene var verken personlig eller tilfeldig, men følger et strengt fastlagt repertoar av religiøse motiver. Bortsett fra mindre, individuelle forskjeller fra kiste til kiste (man har enda ikke funnet to som er identiske), holdes kister fra samme periode til en felles mal. I mange tilfeller ser det ut til at disse komposisjonene ble utviklet for landets høyeste elite, for så å bli kopiert av de som sto lenger ned på rangstigen, i liknende stil men med mindre kostbare materialer.

Komposisjonene av tekst og bilder hadde en dyp religiøs symbolverdi, og plasserte den døde i sentrum for et mytologisk drama som også var tema for det omfattende begravelseritualer. Dekorasjonene på kisten kan relateres til mumien inni kisten, som tildeles rollen som Osiris: guden for de regenerende kreftene i naturen og herskeren over dødsriket. I Osirismyten fortelles det hvordan Osiris beseirer døden for å gjenoppstå til et evig liv i en paradisiske underverden, omgitt av guder og forfedre (Bettum 2013). Når den døde tildeles rollen som Osiris i kistedekoren og i begravelseritualer, håpet man at han eller hun ville oppnå det samme. Ved å omslutte den døde i disse mytiske og rituelle motivene, trodde man at vedkommende på magisk vis ble bundet til syklusen liv-død-

gjenoppstandelse til evig tid, i takt med solgudens evige runddans mellom himmel og jord.

Kistekomposisjonene varierte over tid. Når det ble gjort endringer i farger, motiver eller design, synes de å ha skjedd innenfor et relativt kort tidsrom, og den nye trenden spredte seg over hele landet i løpet av noen få år. Dette tyder på at det var farao selv, eller kanskje noen høyt oppe i hierarkiet av tempelprester, som fastsatte hva som til enhver tid skulle være den gjeldende stilen for kistedekorasjon. Gjennom kunsthistoriske studier har egyptologene laget typologier over de ulike dekorasjonstypene, og kister kan derfor brukes til å datere et gravfunn med relativt stor treffsikkerhet.

Med noen få unntak har vi i dag god oversikt over kiste-typene som til enhver tid var i bruk gjennom Det gamle Egypts tre tusen år lange historie. Amarna-perioden er ett av unntakene. Akhenaten gjennomførte en omfattende religiøs revolusjon som blant annet innebar ett radikalt nytt syn på døden og etterlivet. Osiris forsvinner fra panteonet, og de døde mister dermed sin guddommelige modell for gjenoppstandelsen i underverdenen. Man skulle derfor tro at også kistedekorasjonene endret seg, og at man i løpet av Akhenatens regjeringstid ville fått på plass en komposisjon som gjenspeilet troen på den ene Aten. Noen slik kiste har ikke blitt funnet. Ikke før nå⁵.

Seks antropoide kister fra South Tombs Cemetery

Flere former for lik-beholdere ble funnet i South Tombs Cemetery, som oftest i form av grove matter eller flettverk som omhyllet den døde. Enkelte har fått kister av keramikk eller

leire, mens totalt 38 graver viser spor etter trekister. Ni av disse er kun bevart som små fragmenter av treverk eller fyllmasse, og det har ikke engang latt seg gjøre å bestemme formen på dem. 20 av kistene har vært enkle, rektangulære kasser uten noen form for dekorasjoner (Stevens 2016). En godt bevart barne-kiste er formet som en slede og delvis dekorert (Kemp 2013:4). De åtte gjenværende trekistene var beviselig antropoide, og seks av dem har vesentlige deler av dekorasjonen bevart. I det følgende skal vi fokusere på disse seks (se tabell 1):

Kistene er svært fragmenterte og skjøre, og mye konservering og «puslespill-arbeid» gjenstår før vi får full oversikt over materialet. Dette gjelder særlig for kiste 4 og 6, som siden utgravningen har vært tildekket av konserveringsstoffer, og derfor ikke er tilgjengelige for undersøkelser i det hele tatt. Foto fra utgravningen gir likevel nok informasjon til at vi kan begynne arbeidet med

rekonstruksjon og analyse av dekorasjonen, også for kiste 4 og 6.

Form, farge og layout

Før vi går i gang med analysen er det viktig å vite hvordan en antropoid kiste så ut før Amarna-perioden. Det er fristende å bruke et eksempel fra et norsk museum, og i Bergen finnes det faktisk en egnet kiste som dessuten er svært godt bevart (figur 9-13). BUM 3882 har tilhørt en anonym mann. Kisten kom med sin mumifiserte eier til Universitetet i Bergen i 1902, og meg bekjent finnes ingen dokumentasjon som sier noe om hvor og når den ble funnet. Kistedekoren sier imidlertid mye i seg selv. Ved å sammenligne den med kister i andre museer⁶, kan vi slå fast at den ble laget i Teben, antakelig rundt Amenhotep 2s regjeringstid (ca. 1425-1400 fvt.). Den er altså omlag 60-80 år eldre enn kistene fra South Tombs Cemetery, og kommer fra en by ca. 300 km lenger sør.

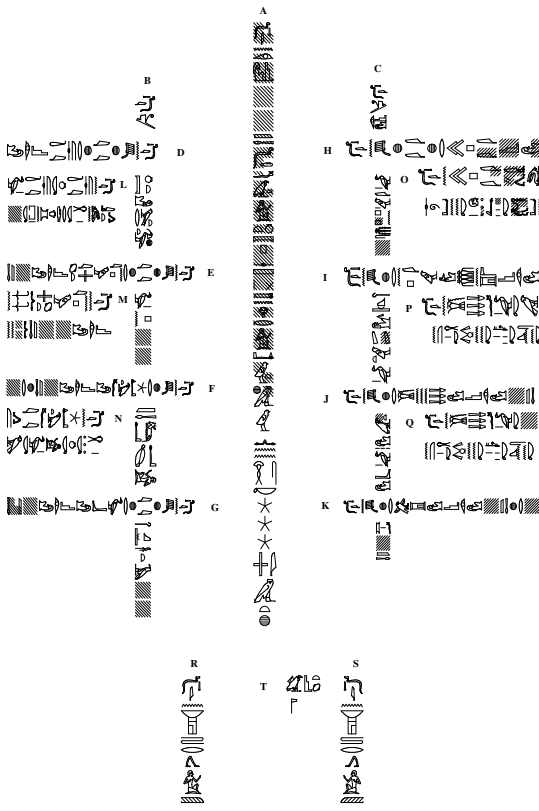
Tabell 1: seks antropoide kister med bevart dekor fra South Tombs Cemetery:

Nr	Referanse nr.	Navn (Kjønn)	Komposisjon	Bevarte fragmenter	Funnår (publikasjon)
1	Obj. 38819	Maya (K)	Ritual scener	Ansiktsmaske, øvre kant av kistebunnen.	2008 (Kemp 2008:35-41, fig. 10)
2	Unit 13281	Hesyenra/ Hesyenaten (K)	Ritual scener	Store fragmenter av kistebunnen, noen fra lokkets ytre kant.	2010 (Kemp 2010:18-21)
3	Unit 13262	Ikke identifisert	Ritual scener	Store fragmenter av kistebunnen, noen fra lokkets ytre kant.	2010 (Kemp 2010:18-21)
4	Unit 13438	Ikke bevart	Tradisjonell Osiris-komposisjon	Muligens komplette sidevegger fra kistebunnen	2011 (Kemp 2012:4-5)
5	Unit 14664/ Obj. 40107	Ikke bevart	Tradisjonell Osiris-komposisjon	Tre dekorerte fragmenter fra kistebunnens øvre kant.	2012 (Kemp 2013:6)
6	Unit 14049/ Obj. 40105	Ti (K)	Tradisjonell Osiris-komposisjon	Muligens komplette sidevegger fra kistebunnen	2012 (Kemp 2013:4-6)

Fig. 9-13 Kiste tilhørende en anonym mann. Stilen indikerer at den ble laget i Teben under Amenhotep 2 (ca. 1425-1400 fvt.) 9: front (lokk), 10: vestre side, 11: høyre side, 12: hode-ende, 13: fot-ende.

© Bergen Universitetsmuseum/ Svein Skare, gjengitt med tillatelse.

- A: Ord talt av Osiris [avdødes navn] som er rettførdiggjort. Han sier: Min mor Nut, strekk deg over meg, plasser meg blant de uforgjengelige stjernene, [ikke] la meg da [for alltid].
- B: Ord talt av Nut, den mektige og strålende, du min sønn [avdødes navn] som er rettførdiggjort, arving av herskeren i vesten ...
- C: Ord talt av Osiris: du min sønn (?) [avdødes navn] (?) herskeren over de to land, (?) Geb, hans kjære sønn [avdødes navn] som er rettførdiggjort.
- D: Ord talt av den ærbare fremfor insett, Osiris [avdødes navn]
- E: Ord talt av den ærbare fremfor Anubis, han som er på stedet for balsamering, Osiris [avdødes navn], som er rettførdiggjort.
- F: Ord talt av den ærbare fremfor Duamutef, Osiris [avdødes navn] som er rettførdiggjort fremfor ...
- G: Ord talt av den ærbare fremfor Geb, Osiris [avdødes navn] som er rettførdiggjort.
- H: Ord talt av den ærbare fremfor Hapy, Osiris [avdødes navn].
- I: Ord talt av den ærbare fremfor Anubis - den fremste i det guddommelige kapellet, Osiris [avdødes navn].
- J: Ord talt av den ærverdige fremfor Qebehseuef, Osiris [avdødes navn] som er rettførdiggjort.
- K: Ord talt av den ærbare fremfor Duanawt, Osiris [avdødes navn] som er rettførdiggjort fremfor ...
- L: Ord talt av insett: Jeg er [din] sønn Horus. Jeg har kommet får å være din beskytter. [Jeg] har gitt fremgang til ditt hus.
- M: Ord talt av Anubis, han som er på stedet for balsamering: Du skal ikke være sliten, Osiris [avdødes navn] som er rettførdiggjort, [dine lemmer] skal ikke være [utmattet].
- N: Ord talt av Duamutef: [Jeg] har kommet for å være din beskytter. Jeg er din sønn Horus.
- O: Ord talt av Hapy: [Jeg] har kommet for å være [din beskytter]. Jeg har søtt på plass ditt hode og dine lemmer, jeg har besøret [dine fiender].
- P: Ord talt av Qebehseuef: [Jeg er] din sønn Horus. [Jeg] har kommet for å være [din beskytter]. Jeg har samlet dine be in, jeg har [gjen]skapt [dine lemmer].
- Q: Ord talt av Qebehseuef. [Jeg er] din sønn [Horus]. [Jeg] har kommet for å være [din beskytter]. Jeg har samlet dine be in, jeg har [gjen]skapt [dine lemmer].
- R/S: Ord talt av Neftys: Jeg har omsluttet deg [til evig tid?]
- T: Isis, gudens mor

Til tross for avstanden i tid og rom, må kistene fra South Tombs Cemetery ha vært svært like BUM 3882 i form, farge og layout. De må ha hatt den samme antropoide formen, med ansiktsmaske i lokkets øvre del og et stripet hodeplagg som omgir ansiktet og fortsetter fra lokket til kistebunnen. Kistekroppen har vært formet som silhuetten av en mumie, og vi har funnet fragmenter som må stamme fra blomster-kjeder lik de BUM 3882 har på brystet. Bare i ett tilfelle (kiste 1) er ansiktsmasken bevart (figur 15). I tillegg har vi noen ører her og der blant de øvrige fragmentene.

Også fargevalget har vært nesten identisk med BUM 3882. Bakgrunnsfargen er sort, ansiktene er rødmalte, og blomsterkjedene er malt i rødt, blått, hvitt og gult. Forøvrig er design og tekster i hvit strek på sort bakgrunn, det hele dekket med en klar, skinrende lakk som antakelig gulnet over tid. Noen forskjeller er imidlertid verd å merke seg. Mens innsiden av kistene fra tiden før Amarna-perioden var sorte, er kistene fra South Tombs Cemetery gule, i enkelte tilfeller rosa. Før Amarna-perioden var det dessuten bare mennene som hadde rødmalte ansikter, kvinnene ble fremstilt med en lysere, nærmest gul hudfarge. I Amarna ser det ut til at rødt har vært brukt for begge kjønn, en trend som fortsatte også noen generasjoner etter Amarna-perioden (Bettum 2016:55).

Dekorasjonsprogram

Ser vi bort ifra hodet og blomsterkransene på brystet, består dekoren på BUM 3882 av vertikale og horisontale bånd som deler overflaten opp i firkanter av varierende form og størrelse (Fig. 9-14). Disse båndene imiterer mumiens fasade. Mumiene ble bygget opp

Fig 15: Ansiktsmaske fra kiste 1 (Maya), etter konservering. Gjengitt med tillatelse fra The Amarna Project.

med lag på lag av linstoffer, der det ytterste laget var et liksvøp som omhyllt hele kroppen. Dette svøpet ble holdt på plass av horisontale og vertikale bandasjer dynket i flytende harpiks. Kombinert med det levende ansiktet med åpne øyne, blir kisten er altså et bilde av den avdødes mumie i det øyeblikket den våkner til liv igjen i Underverdenen.

På kistekroppen er båndene brukt som kolonner for hieroglyfiske innskripsjoner (figur 14). Feltene som oppstår mellom båndene, spesielt på kistebunnen, fylles med malte bilder av guder og religiøse symboler. Bildene fungerer som illustrasjoner til tekstene, og sammen skaper de en tredimensjonal gjengivelse av dødebokens kapittel 151,

der gudene Anubis, Isis, Neftys og Horus' fire sønner gjennomfører ritualer som bringer Osiris tilbake til livet i myten. Hovedpersonen i dramaet er imidlertid ikke avbildet. I tverrtekstene (figur 1, D-K) ser vi at «Osiris» brukes nærmest som en tittel før feltet hvor den dodes navn skulle vært fylt inn, alternativt som et substitutt for den dodes navn. Den dodes mumie inni kista spiller rollen som Osiris, og utgjør det sentrale ikonografiske elementet i komposisjonen (Niwinski 1989). Både kvinner og menn ble assosiert med Osiris etter døden på denne måten (Cooney 2010).

Hvis vi så går tilbake til Tabell 1 og kistene fra South Tombs Cemetery, så ser vi at tre av kistene (nr. 4-6) har den samme Osiris-baserte dekoren som BUM 3882. Bare bruddstykker av dekoren er bevart. Her og der ser vi et sjakalhode eller et Horus-øye, andre ganger grupper av hieroglyfer fra de samme tekstene (figur 16-18). Det er imidlertid liten tvil om at det dreier seg om det samme dekorasjonsprogrammet. Alt vi har funnet passer inn i malen som var i bruk både før og etter Amarna-perioden.

Det er imidlertid en forskjell som er verd å merke seg. Under Amenhotep 3, den siste farao før Amarna-perioden, ble det innført et fast tillegg til dekorasjonsprogrammet vi her snakker om. På kistene fra de siste ti-årene før Akhenaten kom til makten, er det satt inn et bilde av guden Thot i hver ende av kistebunnens langvegger, akkompagnert av tekstutdrag fra dødebokens kapittel 161. Dette tillegget var også i bruk etter Amarna-perioden. Så langt har vi ikke funnet spor etter denne delen av komposisjonen på kistene fra Amarna.

En ny komposisjon

De tre gjenværende kistene i Tabell 1 (nr. 1-3) viser imidlertid en litt annen komposisjon. Rammeverket er det samme. Det er den samme antropoide formen på kistene, det samme fargevalget og den samme komposisjonen av tekst-bånd og bilder. Til og med leseretningen på tekstene og figurene er den samme. Når man går nærmere inn i innholdet, ser man likevel at det er vesentlige forskjeller.

Bildene viser forskjellen tydeligst (figur 19-20). Der hvor man tidligere fant bilder av Osiris' beskyttere og velgjørere (Anubis og Horus' fire sønner på langsiden og Isis og Neftys på kortendene), finner vi nå mennesker i kultiske funksjoner. Det er særlig to oppgaver som utføres, den ene av menn og den andre av kvinner. Mennene er noen ganger glattbarberte på hodet og bærer korte kilter, muligens tegn på en prestefunksjon. De står foran et offerbord, og byr mat- og drikkeoffer frem mot kistens hode-ende. Kvinnene har langt hår eller parykker, ofte med et bånd om pannen. De er kledd i ankellange kjoler med bare skuldre. Kvinnene holder én hånd mot pannen og én mot bakken, den tradisjonelle gesten for sorg. Både i funksjon og plassering kan man si at mennene erstatter Anubis og Horus' fire sønner i det tradisjonelle dekorasjonsprogrammet. Klagekonene erstatter Isis og Neftys tematisk, men plasseringen er mer variabel.

En liknende tendens viser seg i tekstmaterialet som er bevart. Som nevnt ovenfor er lokkene sjelden bevart, og den sentrale teksten vi antar har vært skrevet nedover kistelokket (tilsvarende tekst A på BMU 3882, se Fig 14) har gått tapt på samtlige kister. Det samme

Fig 16: Foto fra utgravning av kiste 4 viser en sjakalhodet gud, antakelig Anubis. Gjengitt med tillatelse fra The Amarna Project.

Fig 18: Fragmenter av en hieroglyfisk inskripsjon fra kiste 5 (etter konservering). De få tegnene som kan identifiseres tilsier at fragmentet kommer fra kistens høyre langvegg, og antakelig var del av en resitasjon av Anubis (tilsvarende tekst E på BMU E3882, se Fig. 14). Gjengitt med tillatelse fra The Amarna Project.

Fig 20

Fig 17: Foto fra utgravning av kiste 6 (Ti) viser et wdjat-øye. Gjengitt med tillatelse fra The Amarna Project.

Fig 19: Foto fra utgravning av kiste 2 (Hesyenaten) viser offerbarere på rekke og rad langs kistebunnens høyre langvegg. Den fremste av mennene har halv-langt hår eller parykk, den bakerste har glattbarbert hode. Teksten mellom de to prestene inneholder en offerliste. Gjengitt med tillatelse fra The Amarna Project.

Fig 20: Fragment fra kiste 1 (Maya) viser hodet til en kvinne (etter konservering). En del av armen som er bevart belt til høyre i fragmentet viser at hun må ha holdt en hånd opp over pannen, den tradisjonelle gesten for sorg. Gjengitt med tillatelse fra The Amarna Project.

gjelder begynnelsen av tverrtekstene (D-K). Det som har klart seg best, er sidetekstene (B-C), slutten på tverrtekstene og de tilstøtende tekstene på kistebunnen (L-Q). Dessverre er det ikke alltid nok at tekstene er bevart. For eksempel har vi mye tekst bevart fra kiste nr. 3, men på samme måte som for BMU 3882, ser det ut til at kunstneren har vært analfabet, og mer opptatt av det visuelle inntrykket enn korrekt språk da han kopierte tekstene. Når vi ikke kjenner malen som er forsøkt kopiert, har vi foreløpig ikke lykkes i å tolke tekstene.

Tekstene på kiste 1 og 3 er imidlertid mer lesbare. I de seks tverrtekstene gjentas de to kvinnenes navn. Dermed vet vi at kiste 1 tilhørte en husfrue ved navn Maya, mens navnet til kvinnen som eide kiste nr. 3 skrives Hesyenra og Hesyenaten annenhver gang i tverrtekstene. Det som endres, er det siste elementet i navnet, Ra/Aten, som er ulike navn på solguden. Man kan kanskje tenke seg at Ra ble brukt i fødenavnet hennes, og at hun skiftet det ut med Aten da han fikk status som Gud med stor G? Ligger det i så fall religiøs overbevisning, sosialt press eller tvang bak et slikt navneskifte? Vi kan bare spekulere.

På tradisjonelle kister assosieres den døde navn i tverrtekstene med ulike guddommer fra Osiris-myten. Disse gudenavnene mangler på kistene til Maya og Hesyenaten. Sidetekstene på kisten til Maya, som store deler av sesongen i 2015 gikk med til å pusle sammen, nevner heller ikke de tradisjonelle gudene. Isteden finner vi en liste med offergaver den døde ønsker seg i etterlivet, som brød og øl, kjøtt fra okse og fugl, og dessuten vin.

Teologiske og rituelle implikasjoner

Den foreløpige analysen tyder altså på at vi har funnet et nytt dekorasjonsprogram for private kister fra Amarna-tiden⁹. På samme måte som Aten-teologien forøvrig, er Underverdenen og de tradisjonelle gudene ekskludert både fra tekstene og bildene i den nye kistedekoren. Isteden finner vi fremstillinger av mennesker, den døde selv og menneskene som bidrar i et ritual som synes å omhandle den døde. Er det selve begravelser vi er vitne til? Bildene av klagekonene kan tyde på det.

Det sterke fokuset på offer er interessant. Ofringer til den døde var også en komponent i det tradisjonelle begravelseritualet, men det spilte ikke på langt nær en så fremtredende rolle som det synes å gjøre her. Offeret var derimot det bærende elementet i forfedrekulten som fortsatte etter begravelser (Fitzenreiter 2001). I tradisjonelle elitegraver foregikk denne kulten i små kapeller i tilknytning til selve graven. Besøk til gravplassen var gjerne bakt inn i de store høytidsfeiringene, og den døde slektninger ville da gi offergaver til den døde i form av matoffer, røkelsesbrenning og libasjoner. Gavene ble gjerne plassert foran en falsk dør i gravkapellet, en symbolsk portal til Underverdenen som gjorde det mulig for den døde å ta til seg offeret. Grav- og kistedekorasjoner fra tidligere tider har blitt fortolket som en måte å forevige forfedrekulten på (Willems 1997: 239). De gamle egypterne trodde at bilder og hieroglyfer – de hellige skriftegnene – var magiske, og at det man skrev eller tegnet i graven potensielt kunne komme til liv og bli til virkelighet i Underverdenen. Bilder av slektninger og/eller prester som bærer frem offer til den døde kan altså fortolkes som en eviggjørelse av forfedrekulten, som ville sikre

den døde forsyninger også etter at de nærmeste slektningene var gått bort og den virkelige forfedrekulten opphørte.

I South Tombs Cemetery fantes det imidlertid ingen gravkapeller. Gravene er som vi har sett svært enkle, både under og over bakken. Noen sporadiske steler og potteskår på overflaten er de eneste tegnene vi har etter forfedrekult. Statsmakten har tydeligvis ikke vært interessert i å støtte noen kult av de døde på denne gravplassen.

Noe av årsaken til dette er kanskje å finne i det store Aten-tempelet i sentrum av byen. Presentasjon av mat på offerbord utgjorde en svært sentral del av denne kulten. Hundrevis av små steinaltre har blitt funnet i det store Aten-tempelet, og en forklaring på det store antallet går ut på at de døde ble 'matet' på slike offerbord som en del av den daglige tempel-kulten (van Dijk 2000:283). Fungerte Aten-tempelet også som et kollektivt gravkapell?

Tidligere trodde man at de døde gjenoppsto hver natt til en paradisisk tilstand i Underverdenen, mens solguden reiste gjennom der på sin ferd fra den vestlige til den østlige horisont. I Akhenatens teologi finnes det ikke noen forestilling om natten som en mystisk tid da skapelsen regenereres i en skjult underverden. Natten var bare kaotisk og dystert, preget av skaperens fravær. Alt som betydde noe var dagen, tiden da Aten manifesterte seg i solskiven på himmelen. Det hele beskrives i poetiske vendinger i den store Aten-hymnen, trolig forfattet av Akhenaten selv:

Når (sol)strålene treffer menneskene i ansiktet, står de opp sammen med deg. Når du går ned i den vestlige horisonten, ligger

landet badet i mørke som om det var dødt. De sovende er tildekket i sine boliger. Ingen kan se deres øyne, og menneskene frarøves selv det de har gjemt under hodeputen uten at de merker det. Lovene kommer ut av sine huler, og slangene biter. Mørket svever, landet ligger i stillhet når dets skaper hviler i sin horisont. (Bettum 2001:42).

Uten Underverdenen fantes det heller ikke noe paradisi å glede seg til. Innskripsjoner fra de høyere embedsmennenes klippegraver nord og syd for Akhetaten avslører imidlertid at Aten-tempelet overtok denne funksjonen (Hornung 1995:96-100). De dodes ba-sjeler levde videre i tempelet, i en paradisisk tilstand preget av nærhet til Aten og fri tilgang på offergaver. Antakelig er det denne tilværelsen som indikeres i kistedekorasjonene fra kiste 1-3.

Det kan altså se ut som om den nye kistedekoren fokuserer spesielt på to ulike ritualer: begravelsen, representert ved klagekonene, og forfedrekulten slik den ble praktisert i Aten-tempelet, representert ved de mannlige offer-prestene. At flere ledd i begravelsesritualet og forfedrekulten flettes sammen i ett dekorasjonsprogram har klare paralleller i den tradisjonelle dødeboksbaserte kistedekoren (Lüscher 1998:74-77).

Akhenatens teologi innebar altså en avmystifisering av døden: forskjellen mellom livet og etterlivet ble mindre. For alminnelige folk ser det ut til at forfedrekulten i hovedsak har blitt overført til tempelet, som en integrert del av den daglige Aten-kulten. Bare kongefamilien og de aller høyeste embedsmennene kunne fortsette kulten av sine døde i egne gravkapeller.

Uttrykk for folkelig religiositet?

Som nevnt innledningsvis er utgravningen av South Tombs Cemetery motivert av en forskningsinteresse for ordinære menneskers livsvilkår. Hva sier kistene om dette? Som vi har sett synes kistedekor generelt å være bestemt ovenfra, og må dermed regnes som en del av den offisielle, statskontrollerte religionen. Det nye dekorasjonsprogrammet fra Amarna er intet unntak. Det ser ut til å være godt teologisk forankret, og nært knyttet til den daglige kulten i Aten-templene.

Når man ser nærmere på hvilke endringer som er innført, finner vi klare paralleller til Akhenatens religiøse reformer forøvrig. Den nye stilen er et klart brudd med tradisjonen som var gjeldende gjennom mesteparten av Det nye riket, men holder seg samtidig innenfor et tradisjonelt rammeverk. Innholdet i den gamle komposisjonen uttrykte en kompleks og skjematisk teologi som ble utviklet av Amon-presteskapet i deres makt-senter i Teben, som synes å ha vært akkurat det Akhenatens revolusjon var rettet mot. Bruken av ritual-scener med menneskelige aktører peker kanskje tilbake til tiden før Amon-prestene oppnådde sitt hegemoni. De hvite kistene som var i bruk tidlig i Det nye riket viser liknende scener (Barwick 1999), som må ha vært mer meningsfulle og håndgripelige for folk uten noen dypere teologisk forståelse. Avmytologiseringen av religionen og religiøse uttrykk er ett av de sentrale prinsippene i Akhenatens religiøse revolusjon (Assmann 2001:207-08).

Men hva med de tre kistene hvor den tradisjonelle Osiris-komposisjonen fortsatt er i bruk? Hva gjør disse kistene side om side med kister i den nye stilen, på et gravfelt for befolkningen i byen som var atenismens

hjerter og hjerne? Vi jobber med to forklaringsmodeller på dette.

En mulighet er at kistene med den tradisjonelle dekorasjonen representerer et tidlig stadium av Akhenatens regjeringstid og koloniseringen av Akhetaten. Akhenaten startet ikke for alvor å ekskludere de eksisterende gudene før etter at han var vel på plass i sin nye hovedstad, sannsynligvis en gang mellom sitt sjette og niende regjeringsår (Hornung 1982: 246). Hvis dette stemmer, burde man kunne forvente å finne de to typene på ulike steder på gravplassen. Det er lite sannsynlig at man har tatt i bruk et så stort gravfelt med én gang, og bare fylt det inn etter hvert. Antakelig har man begynt ett sted, og så utvidet gravområdet etter hvert som det ble fylt opp. Man kunne da forvente at kistene av den gamle typen befant seg i de områdene av gravplassen som ble tatt i bruk først, og at den nye typen dukket opp i områder som ble tatt i bruk senere.

Dessverre har det ikke vært mulig å rekonstruere noen slik kronologisk distribusjon av gravene i South Tombs Cemetery. To av kistene i den nye stilen (2 og 3) ble riktignok funnet i nærheten av hverandre i Nedre del-felt, men kister av den tradisjonelle typen lå også like i nærheten. Hadde man gravet ut større deler av gravplassen, og funnet flere kister, kunne kanskje et tydeligere bilde avtegnet seg. Men det er også mulig at det ikke finnes noen ulik distribusjon mellom de to kistetyperne. I så fall må de ha vært i bruk samtidig, og eksistert side om side som alternativer folk kunne velge blant.

Dette åpner for interessante perspektiver på folkets religionsutøvelse i Akhetaten. Tidligere utgravninger har avdekket spor

etter tilbedelse av de tradisjonelle gudene under Amarna-tiden, selv i Akhetaten (Stevens 2006). I arbeidernes landsby, et stykke øst for hovedstaden, har det blitt funnet en rekke mindre kapeller av den tradisjonelle typen, til ære både for Amon og lokale guddommer fra landsbyer over hele riket (Bomann 1991). Det er også funnet spor etter tradisjonell huskult, og amuletter knyttet til beskyttende og fruktbarhetsgivende guddommer som Bes, Tawret eller Hathor, synes å være like populære som andre steder. Kan kistene med tradisjonell dekor forstås som en del av denne motreligionen i Amarnas alminnelige befolkning?

Det er mange eksempler på religiøse praksiser eller tanker som strider mot den offisielle tempelreligionen i Det gamle Egypt. Ett eksempel som vi allerede har berørt, er klagekonenes protester mot dødens urettferdighet under begravelseritualene, som står i sterk kontrast til det paradisiske etterlivet den offisielle religionen forespeiler oss (Steiner 2012: 24-36). Gammel-egyptisk religion var imidlertid ikke-dogmatisk, og det er sjelden man ser noen forsøk på å kvele motstridende religiøse ideer. Når slike ideer vokste frem i befolkningen, ble de isteden tatt opp i den offisielle religionen, og assimilert inn i et større, flytende hele. Akhenatens religion derimot, utgjorde en mer avsluttet teologi, med mindre rom for assimilasjon av tankegods som motsa hans verdensbilde. Akhenatens religion var dogmatisk (Hornung 1982: 248-49), og man kunne dermed forvente at han ville slå ned på motreligion, spesielt i sin egen by.

Når han ikke synes å ha gjort dette i noen særlig grad, kan det skyldes at Akhenatens revolusjon på mange måter forble en makt-

kamp som foregikk i de øvre sosiale sjikt. Antakelig hadde befolkningen forøvrig et visst rom for å tilbe de gamle gudene så lenge de viste diskresjon (Stevens 2004: 124). Det er derfor ikke utenkelig at folk kunne la seg begrave i tradisjonelle kister gjennom hele Akhenatens regjeringstid.

Grundigere undersøkelser av kistene med tradisjonell dekor står på programmet for neste sesong, og vil forhåpentligvis bringe oss et skritt nærmere en løsning på disse problemstillingene.

Konklusjon

Som vi har sett tyder undersøkelsene av de menneskelige levningene fra South Tombs Cemetery på at livet i Amarna ikke har vært noen dans på roser. Akhenaten har tydeligvis hatt det travelt med byggingen av sin nye hovedstad, og det ser ut til at arbeiderne har vært drevet hardt for å nå kongens mål. Samtidig vitner sporene etter underernæring om problemer med å brødfø den raskt voksende befolkningen. Alle de unge menneskene som er gravlagt indikerer kanskje at det harde livet gjorde befolkningen sårbar for de pest-liknende epidemiene som herjet Midtøsten på denne tiden.

Hvordan passer kistedekorasjonene inn i dette bildet? Det er nesten litt påfallende hvor sentral plass offer-motivene har fått i den nye komposisjonen, når man tenker på at det ble utviklet for en befolkning som var plaget av sult og underernæring. Kan mangelen på mat være en underliggende forklaring på de mange forsikringene om mattilgangen i etterlivet?

Det er nærliggende å tenke seg at det må ha vært misnøye mot kongen som rev befolk-

ningen opp fra sine hjem og røtter andre steder i Egypt, for så å tilby dem et slave-liknende liv på landets største byggeplass. Men hvilke muligheter hadde folk til å gi uttrykk for sin misnøye? Vi kan ikke se bort ifra at kistene med tradisjonell dekor kan ha

vært et slikt uttrykk. Menneskene som er funnet i tradisjonelle kister kan ha valgt å la seg begrave omringet av de tradisjonelle gudene som en stille protest mot Akhenaten og hans Aten.

LITTERATUR

Assmann, Jan

2001 *The Search for God in Ancient Egypt*. Ithaca og London: Cornell University Press.

Baines, John

2007 *Visual and Written Culture in Ancient Egypt*. Oxford & New York: Oxford University Press.

Baines, John og Peter Lacovara

2002 Burial and the Dead in Ancient Egyptian Society: Respect, Formalism, Neglect. *Journal of Social Archaeology* 2: 5-36.

Barwik, M.

1999 Typology and dating of the "white"-type anthropoid coffins of the early XVIIIth Dynasty. *Études et Travaux* 18: 8-33.

Bettum, A.

2001 Den store Atonhymnen. I S.-A. Naguib og E. Johansen (red.), *Den egyptiske dodeboken og tekster om livets vei*, 39-44. Oslo: De norske bokklubbene.

2013 Osirismyten. *Store norske leksikon* (SNL.no).

2016 (under forberedelse) Nesting: the Development and Significance of the Yellow-Type Coffin Ensemble. In A. Amenta, C. Greco & H. Guichard (Eds.), *Proceedings First Vatican Coffin Conference*, 49-60. The Vatican: Edizioni Musei Vaticani.

Bettum, A., & Skinner, L.

2016 (under forberedelse) The Amarna Coffins Project: Coffins from the South Tombs Cemetery. *Journal of Egyptian Archaeology* 101.

Bomann, A. H.

1991 *The private chapel in ancient Egypt: A study of the chapels in the workmens village at El Amarna with special reference to Deir El Medina and other sites*. London: Kegan Paul.

Buzon, Michele R.

2006 Health and the Non-Elites at Tombs: Nutritional and Disease Stress in New Kingdom Nubia. *American Journal of Physical Anthropology* 130, 26-37.

Cooney, Kathlyn M.

2010 Gender transformation in death: a case study of coffins from Ramesside Period Egypt. *Near Eastern Archaeology* 73 (4): 224-237.

2015 Placeting the Dead: Evidence of Social Crisis in Three Texts from Western Thebes. I Richard Jasnow og Kathlyn M. Cooney (red.), *Joyful in Thebes: Egyptological Studies in Honor of Betsy M. Bryan*, 79-89. Atlanta, Georgia: Lockwood Press.

Dabbs, Gretchen R., Jerome C. Rose, og Melissa Zabecki

2015 The Bioarchaeology of Akhetaten: Unexpected Results from a Capital City. I Salima Ikram, Jessica Kaiser og Roxie Walker (red.) *Egyptian Bioarchaeology: Human, Animals and the Environment*, 43-52. Leiden: Sidestone Press.

Dabbs, Gretchen R. og

Melissa Zabecki

2014 Abandoned Memories: A Cemetery of Forgotten Souls? I Benjamin W. Porter og Alexis T. Boutin (red.), *Remembering the Dead in the Ancient Near East: Recent Contributions from Bioarchaeology and Mortuary Archaeology*, 217-50. Boulder: University Press of Colorado.

Davies, Norman de Garis

(1903-1908) *The rock tombs of El Amarna*. 6 vols. London: Egypt Exploration Fund.

Dodson, Aidan

2009 *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*. Cairo; New York: The American University on Cairo Press.

Fitzenreiter, M.

2001 Grabdekoratoin und interpretation funerarier rituale im Alten Reich. I Harco Willems (red.), *Social aspects of funerary culture in the Egyptian Old and Middle Kingdoms*, 67-140. Leuven, Paris, Sterling and Virginia: Uitgeverij Peeters and Departement Oosterse Studies.

Frood, Elizabeth

2014 Social Structure and Daily Life: Pharaonic. I Alan B. Lloyd (red.), *A Companion to Ancient Egypt*, 469-90. Malden, Oxford og West Sussex: Wiley Blackwell.

Hornung, Erik

1982 *Conceptions of God in Ancient Egypt: The One and the Many*. Ithaka; New York.

1999 *Akhenaten and the religion of light*. Ithaca and London: Cornell University Press.

Hornung, Erik, Rolf Krauss og David Warburton

2006 *Ancient Egyptian Chronology*. Leiden, Boston: Brill.

James, T. G. H.

1974 *Corpus of hieroglyphic inscriptions in the Brooklyn Museum*. New York: The Brooklyn Museum.

Janssen, Rosalind M. og Jac. J. Janssen

2007 *Growing up and Getting Old in Ancient Egypt*. London: Golden House Publications

Kemp, Barry

1995 How religious were the Egyptians?. *Cambridge Archaeological Journal* 5 (1): 25-54.

2001 Tell El-Amarna 2000-01. *Journal of Egyptian Archaeology* 87: 16-21.

2003 Tell El-Amarna, 2003. *Journal of Egyptian Archaeology* 89: 10-21.

2005 Tell El-Amarna, 2005. *Journal of Egyptian Archaeology* 91: 15-27.

2008 Tell El-Amarna, 2007-8. *Journal of Egyptian Archaeology* 94: 1-67.

2010 Tell El-Amarna, 2010. *Journal of Egyptian Archaeology* 96: 1-29.

2012a Tell El-Amarna, 2011-12. *Journal of Egyptian Archaeology* 98: 1-26.

2012b *The City of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and Its People*. London: Thames & Hudson

2013 Tell El-Amarna, 2012-2013. *Journal of Egyptian Archaeology* 99: 1-34.

2014 Tell El-Amarna, 2014. *Journal of Egyptian Archaeology* 100: 1-33.

Kemp, Barry og Anna Stevens

2010 *Busy Lives at Amarna: Excavations in the Main City*. 2 vols. London: Egypt Exploration Society.

Kemp, Barry, Anna Stevens, Gretchen R. Dabbs, Melissa Zabecki, and Jerome C. Rose

2013 *Life, Death and Beyond in Akhenaten's Egypt: Excavating the South Tombs Cemetery at Amarna*. *Antiquity* 87: 64-78.

Lüscher, B.

1998 *Untersuchungen zu Totenbuch spruch 151*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Niwinski, A.

1989 Untersuchungen zur ägyptischen religiösen Ikonographie der 21. Dynastie (3): Mummy in the coffin as the central element of iconographic reflection of theology of the 21st Dynasty in Thebes. *Göttinger Miscellen* 109: 53-66.

Rainey, Anson F.

2015 *The el-Amarna Correspondence: A New Edition to the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets*. 2 vols. Leiden, Boston: Brill

Steiner, Pål

2012 Ritual og motritual. Veklage som en (kvinnelig) rituell genre. *Chaos - Skandinaviske tidsskrift for religionshistoriske studier* 57 (1): 9-36.

Stevens, Anna,

2004 *The Amarna Royal Women as Images of Fertility: Perspectives on a royal cult*. *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 4: 107-127.

2006 *Private Religion at Amarna: The Material Evidence*, Bar International Series 1587. Oxford: Archaeopress.

2015 *Visibility, Private Religion and the Urban Landscape of Amarna*. *Archaeological Review from Cambridge: Seen & Unseen Spaces* 30 (1): 77-84.

2016 (under forberedelse): "Beyond iconography: the Amarna coffins in social context", i J. H. Taylor & M. Vandenbeusch (red.), *Ancient Egyptian Coffins: craft traditions and functionality*. Leuven: Peeters.

Strouhal, Eugen, Bretislav Vachala og Hana Vymazalová

2014 *The Medicine of the Ancient Egyptians: I: Surgery, Gynecology, Obstetrics, and Pediatrics*. Cairo and New York: The American University in Cairo Press.

van Dijk, J.

2000 *The Amarna Period and the later New Kingdom* In I. Shaw (Ed.), *The Oxford history of Ancient Egypt*, 272-313. Oxford and New York: Oxford University Press.

Willems, H.

1997 *The embalmer embalmed*. Remarks on the meaning of the decoration of some Middle Kingdom coffins. I J. van Dijk (red.), *Essays on Ancient Egypt in honour of Herman te Velde*, 343-372. Gröningen: Styx Publications.

Zakrzewski, Sonia R.

2015 *Life Expectancy*. I E. Frood og W. Wendrich (red.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, <https://escholarship.org/uc/item/7zb2f62c?query=life%20expectancy>. (01.10.2015)

Noter

- ¹ Også utgitt i *Ostrakon: Norsk egyptologisk selskaps bulletin* 9/10 (2015), 3-38.
- ² *Stipendiat, Senter for tverrfaglig kjønnsforskning, UiO, arkeolog ved The Amarna Project*
- ³ *Prosjektansvarlig, The Amarna Coffin Project*
- ⁴ *Kulturhistorisk museum i Oslo har fem antropoide kister, Bergen universitetsmuseum har to antropoide og en rektangulær kiste, og Glomdalsmuseet i Elverum har et større fragment fra en rektangulær kiste.*
- ⁵ *En håndfull kister har blitt datert til Amarna-perioden, men dette materialet preges av stort språk og usikkerheter knyttet til datering. Det har ikke vært mulig å rekonstruere noen egen Amarna-stil basert på dette materialet.*
- ⁶ *For eksempel Qenets kiste i Det arkeologiske museet i Firenze (Inv. Nr 6526)*
- ⁷ *Tekstene er en ufullstendig gjengivelse av korpuset som var i bruk på kister fra denne tiden (for et eksempel, se James 1974: 101-04, pl. 57-58). Vesentlige feil og mangler tyder på at tekstene er kopiert av en kunstner med godt grep om de hieroglyfiske formene, men som ikke selv var skrivekyndig. Det er etterlatt tomme felt i teksten der hvor den dodes navn skulle vært skrevet inn.*
- ⁸ *Mens ansiktmaskene ble skåret ut av kjernen fra en trestamme, ble ørene modellert i sparkel. Når treverket forvitrer, blir ørene liggende igjen alene.*
- ⁹ *Som nevnt i note 2 fantes det noen kister fra tidligere utgravninger som man antok kunne dateres til Amarna-perioden. To av disse viser seg å ha ritualscener av samme type som kiste 1-3, og kan med sikkerhet innlemmes i korpuset av kister i Amarna-stil (Stevens 2016: note 1. Se Bettum & Skinner 2016 for diskusjon). Fem kister er fortsatt ikke mye å gå på, men jeg mener det er nok til at man kan begynne å snakke om en egen under-type av de sorte kistene som var i bruk gjennom store deler av Det nye riket.*